

Flavije Arijan

Priručnik Epiktetov

Preveo i uvod napisao
dr Miloš N. Đurić

Beograd
2011
DERETA

Tekst originala iz kojega je Priručnik preveden: Epicteti Enchiridion u zborniku Epicteti Dissertationes ab Arriano digestae ad fidem codicis Bodleiani iterum recensuit H. Schenkl, Bibl. Teubn. MCMXVI, 1–38.

Uvod

I GLAVNI PREDSTAVNICI STOIČKE ŠKOLE

U istoriji Stoičke škole, koja je izgradila najznamenitiji sistem helenističkog vremena, razlikuju se tri perioda: stariji period (od god. 300. do 130. s. e.), srednji ili, bolje, helenско-rimski (od god. 130. do 50. s. e.) i pozni (od god. 50. s. e. do III veka n. e.).

a) STARIJI PERIOD

Stoičku školu osnovao je Z e n o n iz Kitije na Kipru. Posle dugog naučnog pripremanja i ugledajući se na Epikura, on se god. 301. sam pojavio kao učitelj Filozofije i otvorio svoju školu, a kao mesto svojih predavanja odabrao je na atinskom trgu Islikani trem (Στοὰ ποικίλη), koji se tako zvao po tome što je bio ukrašen Polignotovim freskama, koje su slavile junačka dela Atinjana (D. L. VII 5).

Kao Zenonovi učenici isticali su se A r i s t o n, Miltijadov sin iz Hija, koji je zbog svoje izvanredne besedničke obdarenosti imao nadimak Sirena, zatim P e r s e j, iz Kitije, Zenonov zemljak, H e r i l iz Kartagine, mnogo-

strano obdareni D i o n i s i j e iz Herakleje na Pontu, s nadimkom Metatemen, jer je docnije prišao Kirenskoj ili Epikurovoj školi, A r a t iz Sola, pesnik *Nebeskih pojava*, a naročito K l e a n t iz Asa u Troadi.

Kleantovi učenici bili su S f e r iz Bospora, a naročito H r i s i p iz Sola, koji je svojom sistematizatorskom sposobnošću i revnosnom i svestranom obradom celokupnog materijala izgradio pravi sistem ortodoksnog stoičkog učenja i tako postao drugi, tj. definitivni osnivač škole.

Za svoga naslednika Hrisip je odredio svoga užeg zemljaka Z e n o n a iz Tarsa. Ovoga je nasledio D i o g e n iz Seleukije na Tigridu, koji je već slušao H r i s i p a i god. 155, zajedno s akademikom Karneadom i peripatetičarem Kritolajem, bio treći član poslanstva koje su Atinjani poslali u Rim.

Diogenovi učenici bili su A n t i p a t a r iz Tarsa, njegov naslednik u sholarhatu, uz kojega se često pominje njegov zemljak A r h e d e m, osnivač stoičke filijale u Babilonu, zatim veoma samostalni i mnogostrani B o e t iz Sidona, A p o l o d o r iz Seleukije, znameniti gramatičar A p o l o d o r iz Atine, pisac *Hronike*, i G a j B l o s i j e iz Kume, koga Plutarh u *Životu T. Grakha* prikazuje kao slobodoumna čoveka: on je bio duhovni začetnik agrarnih reformi Tiberija Sempronija Grakha.¹

Od spisa starih stoičara sačuvani su samo odlomci. Oni se nalaze sabrani u zborniku *Stoicorum veterum fragmenta collegit Joannes ab Arnim. Vol. I: Zeno el Zenonis discipuli, Lips. 1905, vol. II: Chrysippi fragmenta logica et physica,*

¹ Videti: Veljko Gortan, *Filosof Blosije i Tiberije Grakho*, Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Zagrebu, knj. I (1951), 423–432.

Lips. 1903; vol. III: *Chrysippi fragmenta moralia. Fragmenta successorum Chrysippi* Lips. 1903; vol. IV: *Indices conscripsit* M. Adler, Lips. 1924.

b) HELENSKO-RIMSKI PERIOD

1. Panetije

Od Antipatrovih učenika najznamenitiji bio je Panetije, rođen između god. 185. i 180, a umro početkom I veka s. e. On je Antipatra i nasledio kao sholarh (*Ind. Herc. col. 53*) i njime počinje nov razvitak i srednji period Stoičke škole. Bio je iz Linda na ostrvu Rodu, koji je svojim geografskim položajem i pregalaštvom svoga stanovništva postao najznamenitije trgovačko mesto u Egeidi i okolnim oblastima, i gde se staro helenstvo dorske krvi i dorskog duha najčistije očuvalo. U političkom pogledu Rod se odlikovao uzornom umerenom demokratijom (*Cic. De rep. III 48*), svojom eunomijom i socijalnim duhom posedničkih klasa (*Strab. XIV 652–653*), koje su svojom političkom dalekovidnošću umele da ostrvu sačuvaju stvarnu samostalnost i da mu pribave značaj političkog činioca koji je od Rimskog senata uziman u račun. Najstariji sin Nikagore, sveštenika dorske Atene, Panetije pripadaše uglednoj porodici, koja se odlikovala u borbi i odnosila pobeđe u sportu (*Strab. XIV 655*).

Posle Antipatra on je u Pergamu slušao Krateta iz Mالا, kome su ga mogle dovesti njegove estetičke i književne naklonosti, a zatim, kad je došao u Atinu, Diogena i ostao Stoičkoj školi veran i posle njegove smrti, za sholarhata Antipatrova. Osim spisa Stoičke škole, on je poznavao spise i

drugih filozofijskih škola, tako da je Kikeron mogao o njemu kazati: „Semper habuit in ore Platonem, Aristotelem, Xenocratem, Theophrastum, Dicaearchum, ut ipsius scripta declarant“ (*De fin.* IV 28, 79).

Za njegov život bili su presudni njegov dolazak u Rim i poznanstvo s mnogim uticajnim Rimljanima, a naročito s Gajem Lelijem i njegovim prisnim prijateljem Publijem Kornelijem Skipionom Afrikancem Mlađim, s kojim je možda već god. 146. bio u Glavnom stanu pred Kartaginom. Kad je Skipion, god. 146, po naređenju vlade, preduzeo veliki put na Istok da u samim mestima prouči političke prilike, pozvao je Panetija da kao njegov pratilac učestvuje u tome putovanju. Put je trajao više od godinu dana, i oni su obišli Egipat, Siriju, Pergam, Heladu i Rod. Između god. 142. i 140. saobraćao je Panetije u Skipionovoj kući sa istoričarem Polibijem, koji nije bio filozof, ali se njegova originalnost sastojala u tome što je shvatio da je rimska vlast nad svetom bila istorijska nužnost, razabrao duboke uzroke toga golemoga događaja i proračunao mu posledice. Panetijev boravak u Rimu značajan je naročito zbog toga što su on i Gaj Blosije, njegov saučesnik, stoičku filozofiju presađivali na rimsko zemljište, gde je ona izvršila velik uticaj², ali je

---

² Videti: Svet. Nikolajević, *O stoicizmu u rimskoj državi*, Otadžbina IV (1888), 236–268; E. Vernon Arnold, *Roman Stoicism*, Cambridge 1911; L. Meylan, *Panétius et la pénétration du stoïcisme à Rome au dernier siècle de la République*, Rev. de Théol. et de Philos. 1929, 172–201; J. Kaerst, *Scipio Aemilianus, die Stoa und der Prinzipat*, Neue Jahrb. für Wiss. und Jugendb. 1929, 653–675; Ch. N. Smiley, *Stoicism and its Influence on Roman Life and Thought*, Class. Journ. 29 (1934), str. 645–657; Pietro de Francisci, *Lo spirito della civiltà Romana*, 1940, nem. prevod 1941, 178–194.

još važnije bilo to što je on u Rimu u najvećoj meri proširio svoje vidike i što je imao prilike da u skipionskoj atmosferi uoči metode i snage koje su određivale sudbinu Rima, a time i sveta. Za Helene i Rimljane Skipion i Panetije bili su uzoran primer prijateljstva između državnika i predstavnika nauke. Kao filosof on je uživao veliki ugled kod rimske aristokratije, i Kikeron, na primer, zove ga vel princeps eius, sc. Stoicae disciplinae (*De div.* I 3, 6, *Acad.* II 33, 107) u gravissimus Stoicorum (*De off.* II 14, 5). Poslednjih godina svoga života boravio je delom u Rimu, delom u Atini, ali se naposletku nastanio u Atini, gde je Antipatra pomagao u nastavi, a kad se ovaj zbog starosti postepeno povlačio i ostajao kod kuće, isprva ga je zamenjivao i naposletku, kad je Antipatar umro, postao upravnik škole. Pravi Helen, stoičar iz Linda izvršio je pohelenjivanje Stoe, tj. uneo u nju nov duh i otvorio u njoj nov razvitak.

Od Panetijevih spisa, u kojima je većim delom obrađena praktična filosofija, najčjuveniji bio je *O onom što dolikuje* (περὶ τοῦ καθήκοντος), u kome, po Kikeronovu sudu, sine controversia de officiis accuratissime disputavit (*De off.* III 2, 7), i koji je Kikeron slobodno obradio u prvoj i drugoj knjizi svoga spisa *O dužnostima*. Od ostalih spisa pominju se *O eutimiji*, *O filofsjskim pravcima*, *O promislu*, *O Sokratu i sokratovcima*.

Njegovi učenici od Rimljana bili su Kvint Mukije Skevola, G. F a n i j e, P. Rutilije Ruf, L. Elije, M. Vigelije, Sp. Mumije, Sekst Pompej, L. Lukilije Balbo, a od Helena Mnesarh iz Atine, njegov naslednik u sholarhatu, Hekaton s Roda³, Dardan iz Atine,

³ Vid. Gomoll, *Der stoische Philosoph Hecaton*, Bonn 1933.

Apolonije iz Nise u Frigiji, Asklepiodot iz Nikeje, Dionisije iz Kirene, a najveći i najznamenitiji od svih bio je Posidonije, koji je živio od 135. do 51. god. s. e.

Panetijeve i Hekatonove fragmente izdao je H. N. Fowler, *Panaetii et Hecatonis librorum fragmenta*, Bonnae 1885 Diss.

2. Posidonije

Rođen u Apameji u Siriji, Posidonije se, posle većih naučno-istraživačkih putovanja po Italiji, Galiji, Liguriji, Španiji, Siciliji i severnoj Africi, nastanio u Rodu, koji mu je postao druga postojbina. Tu je osnovao čuvenu školu, gde su ga pored drugih istaknutih Rimljana slušali Kikeron i Pompej. Kao Solon, Pitagora, Herodot, Platon, Eudokso, Demokrit, i on je, dakle, putovao, i njegova shvatanja su odražaj njegovih putovanja, i otuda njegov universalizam nije enciklopedijske prirode, ne leži u strukama, nego u oštrini oka kojim on ne samo da uočava ono što je naročito, individualno i karakteristično kako u prirodi tako i u duhovnom životu nego sagleda celinu kojom je obuhvaćeno i ono što je rastrojeno i rastureno. K. Rajnhart Posidonijev sistem, s obzirom na metodu kojom je izgrađen, obeležava kao najčistiju filosofiju oka a za samog Posidonija kaže da je „der grösste Augendenker der Antike“⁴. Najuniversalniji duh što ga je helenizam iznedrio, on je bio državnik, mislilac, ispitivač, vaspitač, istoričar kulture, etnograf, tumač svih stvari. On ponovo obraća pažnju na Prirod-

⁴ K. Reinhardt, *Poseidonios*, München 1921, 5–6.

ne nauke i uvodi ih u Stou, laća se Aristotela, i to aristotelisanje (ἀριστοτελιζειν) zameraju mu strogi stoičari (Strab. II p. 104). K. Prehter ovako ga prikazuje: „U spajanju istočnjačkog i helenskog načina postojanja pravi predstavnik helenizma, u isti mah i mističar i racionalist, onaj ko veruje u čudesu i eksaktan etiolog, spekulativan mislilac i empiričar, samostalan posmatrač i prerađivač istorijske tradicije, prirodnjak i poznavalac ljudske prirode i u oblasti praktičke politike, on je sebi, samo delimično idući tragovima svoga učitelja Panetija, stvorio shvatanje sveta u kome se dosokratski, platonski, aristotelski i stoički elementi vezuju u skladno izgrađen sistem.“⁵ Kao pitagorovac Arhita, kao peripatetičar Demetrije Faleranin, kao njegovi prethodnici u školi Persej i Sfer, i rođski stoičar udruživao je u sebi državnika i filozofa: bio pritan, najviši državni službenik u gradu i dvaput je putovao u Rim diplomatskim poslom, god. 87. i 51, jer su ga Rođani nagradili građanskim pravom.

Posidonijeva proučavanja i spisi prostiru se gotovo na sve pozitivne nauke njegova vremena: Matematiku, Astronomiju, Fiziku, Geografiju, Istoriju i Gramatiku, a svoja filozofijska shvatanja izložio je u spisima *O duši*, *O vrlinama*, *O svemiru*, *O strastima*, *O gnevu*, *O onom što dolikuje* i drugima. Odlomke iz njegovih spisa izdao je J. Bake, *Posidonii, Rhodii reliquiae doctrinae* Lugd. Bat. 1810, ali ovaj zbornik je posle novijih proučavanja Posidonija zastareo.

⁵ K. Praechter, *Die Philosophie des Altertums*, Berlin 1926, 478.

Posidonijev nasljednik u sholarhatu na Rodu bio je njegov unuk po kćeri *Jason* iz Nise, koji se bavio pisanjem biografija i spisa iz Istorije filosofije.

3. Stoičari u Tarsu

Od ostalih učenika isticali su se *Atenodor*, s nadimkom *Kordilion*, iz Tarsa, jedan od učitelja *Markija Porkija Katona Utičkog*, i *Atenodor*, sin *Sandonov* iz Kane kod Tarsa, koji je po svom zavičaju imao nadimak *Kanjanin*.

Ako napomenemo da je po nekim izvorima i sam *Hrisip* bio Taršanin, onda bismo sa poslednjom dvojicom i sa dosad pomenutim filosofima iz Tarsa imali šest stoičara iz toga grada. Ovom prilikom zadržaćemo se na tom gradu i na starim vestima o njegovim filosofima.

Posle rasturanja Aleksandrove imperije Tars je ušao u sastav Seleukove države. Bio je napredna varoš, jer se nalazio u „velikoj krasnoj dolini sa dovoljno vode, a punoj sva-kojakog drveća i loze; a rodi i mahunica, proso, pšenica i ječam“ (*Xen. Anab.* I 2, 22). Današnji Tars leži na istom mestu gde i stari; to je, dakle, jedan od malog broja mediteranskih gradova koji imaju gotovo tri hiljade godina svoga neprekidnog postojanja. Značajno je da se filosofi iz Tarsa pojavljuju i kao državnici u svome zavičaju. Platonsko-aristotelški ideal filozofa kao državnika i državnika kao filozofa ostvaruje se jedno vreme i u Tarsu. Geograf *Strabon* kaže o njima ovo:

„Tamošnji stanovnici (tj. Taršani) revnosno neguju Filosofiju kao i sve ostale opšte nauke, tako da nadma-

šuju ne samo Atinu i Aleksandriju nego i svako drugo mesto koje bi se još moglo pomenuti i u kome ima škola i filozofijske nastave. Ali razlika je samo u tome što su oni koji se u Tarsu bave naukama svi domaći ljudi, a stranci ne dolaze lako; Taršani i ne ostaju onde, nego idu u inostranstvo radi usavršavanja i, kad svoje obrazovanje dovrše, rado ostaju u stranom svetu, tako da se samo malo njih vraća... Osim toga, Tars je mnogoljudan i moćan, jer zauzima položaj metropole.

Od tamošnjih ljudi stoičari su bili Antipatar, Arhedem i Nestor, zatim dva Atenodora, od kojih je jedan, onaj s nadimkoim Kordilion, već kao star čovek živeo u kući Marka Katona i kod njega umro, a drugi, Sandonov sin, ...bio učitelj caru Augustu i stekao velik ugled, a zatim se, već ostareo, vratio u otadžbinu i oborio tadašnji ustav, po kome je, pored ostalih, gradom rđavo upravljao naročito Boet, koliko loš pesnik toliko i loš građanin, ali zbog laskanja gomili veoma moćan... U tom položaju Atenodor je zatekao grad, i on se neko vreme trudio da razlozima preobraća ne samo Boeta nego i njegove pristalice; ali kad oni ni od kakve samosionosti nisu prestajali, on se posluži slobodom koju mu je dao car, te ih istera osudivši ih na prognanstvo... Ti ljudi behu, dakle, stoičari... Naročito Rim može da pokaže mnoštvo naučnika rođenih u ovom gradu, jer je on pun Taršana i Aleksandrinaca. Eto, takav je Tars“ (XIV 673, 12–675, 25).

Da je Atenodorova filozofska uprava bila valjana, vidi se otuda što su mu Taršani još u Lukijanovo doba

svake godine činili počasti kao heroju (Macrob. 21, vid. i D. Chrys. Or. XXXIII 48). Dodajmo još da je Tars, o kome već Ksenofont kaže da je „grad velik i bogat“ (*Anab.* I 2, 23), a Julije Kesar „Oppidum fere totius Ciliciae nobilissimum fortissimumque“ (*Bell. Alex.* 66), bio zavičaj apostola Pavla, koji za se kaže: „Ja sam čovjek Jevrejin iz Tarsa, građanin poznatoga grada u Kilikiji“ (*Act. apost.* 21, 39). Zato je Tars uživao velik ugled u hrišćana (Basil. *Seleuc.* 557 A; Zonar. I 5, XII 23, XIII 12).

Suprotno pripadnicima Epikurove škole koji su se radi obezbeđenja lične udobnosti klonili praktičke politike, stoički filosofi uviđali su moralnu međuzavisnost države i građana, te su stupali u državne poslove kao savetnici i pomoćnici vrhovnih državnih rukovodilaca i zajedno s njima osnivali ili održavali i unapređivali red, sklad i mir u državi ili i sami postajali vrhovni državni rukovodioci.

c) POZNI PERIOD

Iz poznoga perioda, tj. od početka I do sredine III veka, poznato je oko pedeset pripadnika Stoičke škole, od kojih su najznamenitiji Lukije Anej Seneka, Epiktet i Marko Aurelije.

1. L. Anej Seneka

L. Anej Seneka, jedan od najvećih predstavnika u Rim presađenog stoicizma, rodio se god. 4. s. e. u Kordubi (Španija) od oca M. Aneja Seneke, čuvenog retora, i majke Helvije, blagorodne i veoma obdarene že-

ne. „Fizičke roditelje ne možemo sebi odabrati, ali možemo duhovne“, kaže Seneka u spisu *O kratkoći života* (15, 3), i on je sam sebi birao duhovne roditelje. To su bili Sotion iz Aleksandrije, koji je pripadao eklektičkoj školi Kvinta Sekstija, zatim stoičar Atal, sekstijevac Fabijan Papirije i kiničar Demetrije. Za carovanja Kaligulina postao je član Senata. Stekavši veze sa carskom okolinom, upustio se u intimne odnose s Julijom Laviplom, sestrom Kaligulinom, i zato ga Klaudije, na podsticaj Mesalinin, progna, god. 41, na Korsiku. Osam godina docnije Klaudije, na molbu Agripine, svoje druge žene, pozva ga da se vrati, imenuje ga za pretora i postavi za vaspitača svome sinu Neronu. Kad je ovaj seo na presto, Seneka zajedno sa iskusnim i ozbiljnim Afranijem Burom dobije konsulat, god. 57. Jedno vreme Neron i nije upravljao svetskom državom, nego Seneka, i to doba pozdravljeno je kao zora zlatnoga vremena i smatrano kao naj-srećnije doba rimske carevine (Cass. Dio 61, 3, 3).

Kao Panetije i Posidonije, i Seneka je, dakle, bio i državnik i mislilac. U svom spisu *De otio* on i sam kaže o sebi: „Natura utrumque facere me voluit, et agere et contemplationi vivere“ („Priroda me je odredila i za jedno i za drugo, za praktičko delanje kao i za slobodno teorijsko zanimanje“) (5, 8). Tu je on helenski termin (θετρα) preveo rečju *contemplatio*, ali pod njom nije, kao Aristotel, razumevao samo naučno proučavanje, nego Filosofiju kao razmišljanje o celokupnom ljudskom životu.

Iako je u spisu *De tranquillitate animi* pisao da je politička aktivnost moralna dužnost svakoga građanina,

Seneka se god. 62, kao šezdesetogodišnjak, stao povlačiti iz javnog života i u već pomenutom spisu *De otio* izneo misli koje su ga na to pokrenule. Neminovnom silom okolnosti državnik postaje kosmopolit i rimska književnost izrasta u svetsku, kojoj je predmet čovečanstvo. Kad je prestala libera res publica i s njome pojedinačni uticaj na javni život, Senekin praktički život postaje otium⁶, oslobođenje od zadatka svoga vremena i rad na večnim zadacima čovečanstva, teorijski život filozofa, koji je postao paedagogus generis humani, i čiji svet nije više res publica Romana, nego svet kome pripadaju svi ljudi bez obzira na stalež i naciju.

Godine 65. Neron otkriva Seneku kao saučesnika u zaveri koju je skovao Kalpurnije Pison i osudi ga na smrt, i on sam sebi oduzme život.

Ako je i Seneka bio čovek od krvi i plati, te se nije svagda pridržavao strogih načela stoicizma, jer je brzo nagomilao silno bogatstvo (tri stotine miliona sestercija!), popuštao strastima svoga učenika i bio zelenaš, ipak je bio hrabar u tome što se sa svoga visokog položaja sve do šezdesete godine nije povukao u privatni život, gde je negovanje vrline mnogo lakše.

Seneka je bio jedan od najplodnijih pisaca u rimskoj i kao umetnik u antitetičkom izražavanju jedan od najvećih stilista u svetskoj književnosti. Od njegovih stoičkih spisa sačuvani su *Dijalozi* u dvanaest knjiga, to su rasprave o gnevju, o blaženskom životu, o utehi, o kratkoći života itd., ali

---

⁶ O promeni u rimskom shvatanju otium-a. A. Grilli *Il problema della vita contemplativa nel mondo Greco-Romano*, Milano 1933, 192 ss.

ranciji i sve svoje podanike oglašavao za svoju decu, i rimski filosof na prestolu uči da je „sve zajedno spleteno i sveta veza sve vezuje i gotovo ništa nije strano jedno drugom: a jedan je svet u svemu, jedan bog svugde, jedna priroda, jedan zakon i jedan um, zajednički svima razumnim bićima, i jedna istina, a i jedna savršenost za sva srodna bića koja imaju dela u istom umu“ (VII 9). Marko Aurelije često je izgovarao Platonovu rečenicu: „Narodi će biti srećni tek onda kad ili filosofi postanu kraljevi ili kraljevi postanu filosofi“, i kad je on došao na vlast, otpočelo je ono što E. Renan zove „carstvo filozofa“. Jer, dok su ranije konsulska vlast i državnički poziv bili povlastica samo starih aristokratskih porodica, za njegove vladavine konsuli i državnici postaju ne samo njegovi učitelji nego i drugi filosofi – Herod, Atik, Fronton, Junije Rustik, Klaudije Sever, Proklo.

Pored svih nevolja koje su carstvo snalazile za njegove vladavine – pustošenja, gladi i strašne kuge, izbijanja ustanaka, dugotrajnih ratova s Parćanima, Markomanima i Kvadima – Marko Aurelije opet je valjano upravljao državnim brodom i bio jedan od najboljih rimskih careva, jer je, težeći da ostvari Platonov ideal o filozofu kao vladaocu i vladaocu kao filozofu, na srećan način spajao u sebi filozofsku pamet s vladarskom praktičko-političkom veštinom. Kao što je veoma savesno pazio da se zakoni čvrsto drže, čak i za trajanja rata (Philostr. *Vita soph.* II 1, 11, p. 68 s Kayser), tako da je i u upravljanju nad državnim finansijama bio veoma čuvan i štedljiv (Dio LXXXI 32, 4: οἰκονομικωτάτος; Vi-

ta M. A., *philos.* 23, 2: in largitianibus pecuniae publicae parcissimus), a što se tiče upravljanja u pokrajinama: provincias ingenti benignitate et moderatione tractavit (*Vita M. A. philos.* 17, 1). Ali to ipak nije bio srećan sklad državničke veštine i filozofske uviđavnosti, jer je veza između Stoe i države bila raskinuta, i Marko je svoje carovanje osećao kao težak teret, i sve zemaljsko bilo je za njega ništavno, pa i sama res publica Rimске imperije. On nije bio velik car, ali po shvatanju svoga vladarskoga poziva on se može staviti u red velikih vladara, i u njegovoj vladarskoj pojavi bilo je nečega što podseća na sjaj sunca koje se kloni smiraju. Mada εἶχε τὰς ἀρετὰς ἀπάσας ἀπάντων τῶν ἀμαρτημάτων ἀπειχετο καὶ οὔτε ἐκὼν οὔτ' ἄκων ἐπλημμέλει „imao sve vrline, klonio se svih poroka, te nije grešio ni s voljom ni bez nje“ (Dio XXI 34, 2–3), opet on nije bio srećan, jer su mu porodičnu sreću pomućivali razvratni život njegove žene Faustine, koju je on voleo, a koja njega nije volela, i raspusnost njegova sina Komoda.

U tihim časovima najviše je voleo da razgovara sam sa sobom, tražeći utehe i potpore u Filozofiji. Te razgovore ostavio je u aforističkom obliku i bez određena reda zabeležene u spisu *Razmatranja o samom sebi* (Τῶν εἰς ἑαυτὸν βιβλία) u dvanaest knjiga. Taj spis neprestano je privlačio blagorodna srca i duboke glave, pa su mu se divila i dva vladara, takođe filozofi: car Julijan, u čijoj satiri *Gozba ili Kronova svetkovina ili Kesari* car-filozof dobija prvu nagradu, i još posle više od hiljadu i pet stotina godina jedan nemački vladar-filozof i prijatelj